

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

XƏYALƏ MİRƏLƏM QIZI VƏLİYEVƏ

N.KAMAL ƏSƏRLƏRİNİN LEKSİK-SEMANTİK TƏHLİLİ

5710.01 – Türk dilləri

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

B A K I - 2015

Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

Tofiq İsmayıl oğlu Hacıyev
akademik

Rəsmi opponentlər:

Roza Hüseyn qızı Eyvazova
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Əzizxan Vəli oğlu Tanrıverdiyev
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Aparıcı təşkilat:

Bakı Dövlət Universiteti
Türk filologiyası kafedrası

Müdafiə “_15_” _12_____2015-ci il tarixdə saat ____ -da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 - Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, AZ 1143, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____2015-ci ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Məlumdur ki, müxtəlif zaman kəsiklərində türkoloji dilçilik baxımından həm klassik, həm də müasir yazıçı və şairlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin araşdırılması, onların fonetik, leksik-semantik və qrammatik elmi təhlili diaxronik və sinxronik tədqiqatlar səpgisində hər zaman aktual olaraq qalmaqdadır. Bu cəhətdən türk ədəbiyyatının ölməz sənətkarı Namiq Kamalın yaradıcılığı ədəbiyyatşünaslıq baxımından tədqiqat obyektı olsa da, dilçilik baxımından onun şeirlərinin dili, üslubu çox az tədqiq olunmuşdur. “**Namiq Kamal əsərlərinin leksik-semantik təhlili**” adlı dissertasiya mövzusu bu cəhətdən ilk tədqiqat işi olduğundan TənziMAT dövrü ədəbi dilinin ümumi inkişaf tarixini, onun leksik-qrammatik xüsusiyyətləri və normalarının araşdırılması obyektı kimi çox aktualdır. Görkəmli ədibin şeir dilinin leksik-semantik cəhətdən təhlili türkoloji baxımdan da vacib və maraqlı məsələlərdən olub, onun yaradıcılığının müxtəlif aspektlərdən hərtərəfli araşdırılmasını tələb edir.

N.Kamalın şeir dili TənziMAT dövrü türk ədəbiyyatının bütün istiqamətlərdə inkişaf xəttini əks etdirən orijinal və nümunəvi bir ədəbi-bədii dildir. N.Kamal öz yaradıcılığı ilə ana dilinin daim keşiyində duran, onu yaşadığı dövrün hər cür təzyiqlərindən, sınağından çıxarmağa müvəffəq olan və dövrümüzə qədər yaşadan nadir istedadlardandır. Onun şeir dili ümumxalq türk dilinin milli söz xəzinəsindən, ərəb-fars, eləcə də bir sıra Avropa mənşəli alınmalardan qidalanır..

Namiq Kamal şeirlərinin dili geniş tədqiqat üçün tükənməz bir xəzinədir. O, klassik ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etməklə yanaşı, adi danışiq tərzinə aid söz və ifadələri, müxtəlif söz birləşmələrini yazılı ədəbi dilə gətirmiş, onların dildə möhkəmlənib sabitləşməsi üçün əlindən gələni etməyə çalışmışdır.

N.Kamalın əsərləri özünəməxsus ifadə tərzı və bədii təsvir vasitələrinin orijinallığına görə də diqqəti cəlb edir. Onun ümumi yaradıcılığı üçün xas olan bədiiləşdirmə məharəti şeirlərində yeni çalarlarla zənginləşərək yüksək mərhələyə çatdırılmışdır ki, bu da şairin şeirlərinin yazı tərzı üslubunun ən mühüm istiqamətlərini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqatın obyektı Namiq Kamalın şeir dilinin xüsusiyyətlərinin leksik-semantik cəhətdən araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın predmeti. İşin predmetini N.Kamalin müxtəlif dövrlərdə yazmış olduğu əsərlər təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin əsas məqsədi Namiq Kamalin şeirlərinin dilində işlənən leksik vahidləri leksik-semantik cəhətdən təhlil etməkdir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək vacibdir:

- N.Kamalin şeir leksikasını lingvistik səviyyədə araşdırmaq;
- N.Kamalin şeir leksikasını mənşəcə tərkibinə və müasir türk ədəbi dilində işləkliyinə görə qruplaşdırmaq;
- N.Kamalin yaradıcılığındakı leksik vahidlərin müasir Azərbaycan, türk dilləri, onların dialektlərində və eləcə də digər türk dillərindəki sabit və dəyişkən formalarını təsbit etmək;
- görkəmli ədibin şeir dilində işlətdiyi frazeologizmləri özəlliklə araşdırmaq, onları leksik-semantik cəhətdən təhlil etmək;
- atalar sözləri və zərb-məsəllərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin spesifikliyini aşkara çıxarmaq;

Ədibin əsərlərində işlənmiş leksemlərin araşdırılması eyni zamanda dil tarixinin müxtəlif zaman kəsiklərinin ayrı-ayrı mərhələlərinin də qaranlıq məqamlarının işıqlandırılması deməkdir. Bunların tədqiq bünövrəsi kimi isə XIX əsrin ikinci yarısında mövcud olan türk ədəbi dilinin mövqeyini o dövrün ədəbi mühit mənzərəsi işığında izləmək, dil əlaqələri səviyyəsini o çərçivədə təsbit etməklə N.Kamalin bu sahədəki xidmətlərini mümkün qədər aşkara çıxarmaqdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya istər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə böyük yazıçı, şair və publisist Namiq Kamalin şeir dilinin hərtərəfli təhlilinə həsr olunmuş ilk elmi əsərdir. Dissertasiyada alınma və türk mənşəli leksemlərin statistik hesablanması aparılmış, nəticədə onların müasir türk dilində işləklilik dərəcəsi üzə çıxarılaraq bəzi sözlərin müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşdiyi, leksemlərdən bir qisminin isə ədəbi dildə işlənməyərək yalnız dialektlərdə mühafizə edildiyi müəyyən edilmişdir. Dissertasiya işində, həmçinin nümunə kimi verilən şeirlərin əksəriyyəti əski türk dilindən tərcümə olunmuş, yeri gəldikcə onların izahları da verilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Namiq Kamalin şeirlərində leksik kateqoriyanın türk dillərinin qədim dövrlərinə aid bir sıra xüsusiyyətlər, eləcə də türk ümumxalq danışığı dilinə məxsus cəhətlər mövcuddur ki, bunların tədqiqi yalnız türk dilinin tarixi üçün deyil, ümumiyyətlə, türk dillərinin müqayisəli-tarixi leksikasının yazılması üçün

də əhəmiyyətli olub, bu haqda geniş material verir. Dissertasiya istər Azərbaycan, istərsə də türk dillərinin materialları əsasında N.Kamalın əsərlərinin dilinin tədqiqinə həsr olunan ilk əsərdir. Tədqiqiətin nəticələrindən türk dillərinin müqayisəli leksikologiyası və lüğətlərin, mövzu ilə bağlı elmi əsərlərin yazılmasında, eləcə də müxtəlif zaman kəsiklərində ərəb-fars alınmalarının spesifik xüsusiyyətlərinin, konkret olaraq “yazıçı dili” probleminin öyrənilməsində, təcrübə olaraq isə türk dili dərsləri üzrə aparılan xüsusi kurs və seminarlarda faydalanmaq olar.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar :

1. N.Kamal şeirlərində türk dilinə xas olan keyfiyyətləri qorumağa səy göstərən və köhnə ünsürlərdən qaçmağa çalışan, hər zaman yazılı ədəbiyyatın təməli və əsas qaynağı olan folklordan bacarıqla yararlanan, Şinasi ilə başlayan Tənzimat ədəbiyyatında “dil sadəliyi prinsipi”ni qəbul edərək Divan ədəbiyyatına xas olan mürəkkəb məcazlar sistemindən, ərəb-fars tərkibli izafətlərdən klassik şeir estetikasının təsirindən tam uzaqlaşma bilməsə də, xalq danışığı dilinin yazılı ədəbi dilə gətirilməsinə, şifahi dil ilə yazı dili arasında mövcud olan kəskin fərqi aradan götürməyə cəhd göstərən, türk şeirinə müəyyən mənada xəlqilik gətirən Türk xalqının böyük söz nəhənglərindəndir.

2. N.Kamalın şeir dili Tənzimat dövrünün ab-havasını dərindən duymaq, o dövrdəki ağır fəlsəfi və siyasi-ictimai mübarizə mənzərəsini yaxından izləmək geniş tədqiqat üçün tükənməz bir xəzinədir. Onun şeir dili Tənzimat dövrü türk dilinin inkişaf panoramını bütün parametrləri ilə əks etdirən ən etibarlı mənbədir.

3. Namiq Kamalın şeirlərində leksik kateqoriyanın türk dillərinin qədim dövrlərinə aid xüsusiyyətlər, eləcə də türk ümumxalq danışığı dilinə məxsus cəhətlər mövcuddur ki, bunların tədqiqi yalnız türk dilinin tarixi üçün deyil, ümumiyyətlə, türk dillərinin müqayisəli-tarixi leksikasının yazılması üçün də əhəmiyyətli olub, bu haqda geniş material verir.

4. N.Kamal özünün şeir dilində leksik-semantik, eləcə də frazeoloji dil materiallarının nominativ-məntiqi mənasından daha çox onların rəngarəng üslubi çalarlığından istifadə etmişdir. Onun xüsusi dinamikliyə malik olan leksikası müxtəlif münasibətlərdə yeni-yeni məna rəngləri yaratmağa qadirdir.

5. Namiq Kamalın yaradıcılığında bir üslub içərisində tək və ya birləşmələr şəklində işlədilən söz və ifadələr şairin dilindəki bədiiliyin əsasını təşkil etməklə bərabər, həm öz-özlüyündə, həm də ümumilikdə

zəngin əlamət və keyfiyyət qalereyasını yaradır; N.Kamalın şeir dilinin estetik keyfiyyəti barədə aydın fikir yürütməyə imkan verir.

6. N.Kamalın şeir dilindəki söz və ifadələr ya ədəbi dildə tam arxaıqlaşmış, bəziləri passivləşsə də müəyyən söz kökləri və birləşmələrdə, atalar sözü və deyimlərdə pərçimlənmiş, bəziləri də semantik dəyişikliyə uğrayaraq dialekt və şivələrdə mühafizə edilmiş leksemlərdir.

7. N.Kamalın şeirlərinin dilindəki müxtəlif mənşəli leksemlər türk ədəbi dilinə mexaniki surətdə olaraq gətirilmiş vahidlər deyildir; bunlar leksik-semantik, funksional-qrammatik baxımdan bu və ya digər dərəcədə mənimsənilmiş, poetik təfəkkürün bir neçə əsrlik təcrübəsinin məhsulu olan vahidlərdir.

9.N.Kamalın şeirlərinin frazeologiyası türk ümumxalq dili frazeologiyasının bir hissəsidir. N.Kamalın şeirlərinin frazeologiyasını tədqiq etmək bir tərəfdən, böyük sənətkarın əsərlərinin dil xüsusiyyətləri ilə daha geniş tanış olmaq, digər tərəfdən isə türk ədəbi dili tarixinin tədqiqi üçün çox əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqat zamanı mövzu ilə bağlı bir sıra məsələlərin həlli üçün türk ədəbiyyatı və dilçiliyi, eləcə də türkologiyada mövcud olan mühüm elmi-nəzəri ədəbiyyat saf-çürük edilmişdir. Dissertasiya işinin yazılmasında müqayisəli-tarixi, qarşılaşdırma, təsviri və statistik metodlardan istifadə edilmiş, tədqiqat həm diaxron, həm də sinxron aspektlərdə aparılmışdır.

Tədqiqatın mənbələri. N.Kamalın müxtəlif səpkidə olan şeirləri, onun yaradıcılığına Azərbaycan və Türkiyə alimlərinin həsr etdikləri bir sıra monoqrafiyalar, L.Budaqovun, N.Baskakovun, eləcə də “Türk dillərinin etimoloji” lüğətləri, Ö.Aksoyun, H.Gözlerin, M.Özönün “Sözlük”ləri və bir sıra ikidilli izahlı və dialektoloji lüğətlər əsas mənbə olaraq götürülmüşdür.

Tədqiqatın aprobasiyası. Tədqiqatın mövzusu Bakı Slavyan Universitetinin Elmi Şurası və Dilçilik Üzrə Əlaqələndirmə Şurasında təsdiq edilmişdir. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddəaları, ilkin nəticə və yekunları bir sıra Beynəlxalq və Ümumrespublika konfrans və simpoziumlarda, elmi jurnallarda çap olunan 11(on bir) məqalə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, iki fəsil, nəticə və istifadə olunmuş elmi ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “Giriş”ində mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın qarşısında qoyulan məqsəd və vəzifələr, onun elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti, müdafiəyə təqdim edilən əsas müddəalar müəyyənləşdirilir, tədqiqatın obyektı, predmeti, tədqiqat metodları, aprobasıyası və quruluşu haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın **I fəslı “N.Kamalın şeir dilinin leksikası və onun mənşəcə tərkibi”** adlanır və 3 yarımfəsildən ibarətdir. Məlumdur ki, müasir türk dilinin mənşəcə leksik tərkibi qədim, eləcə də müasir türk dilləri ilə ortaq olan və başqa sistemli dillərdən keçmə sözlərdir. Hər bir ədibin yaradıcılığında olduğu kimi, N.Kamalın da əsərlərində, xüsusilə, şeir dilində çox sayda müxtəlif mənşəli alınmalara təsadüf edilir. Bu cəhətdən N.Kamalın şeirlərinin dilində işlənən alınma sözlərin mənşəyinə görə üç qrupa (türk; ərəb-fars; Avropa mənşəli sözlər) bölünməsi məqsədəuyğun hesab edilmişdir.

I yarımfəsil *“N.Kamalın şeir dilində işlənən türk mənşəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”* adlanır. N.Kamal əsərlərinin leksik-semantik baxımdan təhlili yaradıcılığının əvvəlindən başlayaraq onun canlı xalq dilin lüğəvi vahidlərindən necə ustalıqla istifadə etdiyini, bu sahədəki əməli işinin əsas mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün maraqlı material verir və türk ədəbi dilini lüğət ehtiyatı ilə zənginləşdirmək baxımından şairin fəaliyyətini əks etdirən konkret təsəvvür yaradır.

Bədii dilin, xüsusilə şeir dilinin təhlili qarşısında duran mühüm məsələlərdən biri şairin xalq dili ilə əlaqə və münasibətini, onun üslubunun xəlqiliyi dərəcəsinı müəyyən etməkdir. Bu məsələ isə, hər bir sənətkarın dünyagörüşü, onun fərdi təxəyyülü və təfəkkürü ilə sıx bağlıdır. T. Hacıyev qeyd edir ki, “...XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində həyat o qədər ziddiyyətli, o qədər qarışıq və təzadlı idi ki, bu ziddiyyətlər aləmində həqiqəti seçmək, işıqlı tərəfi görmək və onu geniş xalq kütləsinə göstərməyi yalnız dühalar bacara bilərdi”¹

Yenilikçi türk şairi N.Kamal da məhz belə ədiblərdən idi. O öz müasirləri İ. Şinasi, Ə. Həmid, M. Əkrəm və b. kimi hər şeydən əvvəl, türk ədəbiyyatını köhnə mövzu və forma qəlibindən çıxarmağa, əsərlərinə yeni məzmun və forma verməyə çalışır, qəliz osmanlı dilini qismən sadələşdirirdi. “N.Kamalın ən böyük xidmətlərindən biri, həm də birincisi,

¹ Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1976, s.6-8.

türk mənşəli bir çox sözləri şeir dilinə gətirməsi və əvvəlki mərhələdə ədəbi dildə işlənən bir sıra ərəb-fars söz və ifadələrinin türk mənşəli söz və ifadələrlə əvəz etməsi, türk dili vahidlərini zənginləşdirməsi və onların aparıcılıq xüsusiyyətlərini gücləndirməsidir”¹

N.Kamal Tənzimat fərmanından sonra dəyişən cəmiyyət üçün yeni ruhlu ədəbiyyat, ədəbi növlər və janrların gərəkli olduğunu, əsrlərdən bəri mövcud olan divan ədəbiyyatının artıq öz missiyasını başa vurduğunu, K.Eyuboglundun da göstərdiyi kimi, “qəsidə, qəzəl, tərkiqbənd kimi köhnə şeir janrları ilə yeni fikir söyləməyin imkansız həddə çatdığını çox gözəl dərk edirdi”².

N.Kamal şeirlərində, nəsr əsərlərində fars və ərəb sözlərindən istifadə etsə də, pyeslərini xalqının başa düşə biləcəyi sadə türkcə ilə yazmağa çalışırdı. Onun əsərlərinin dilindəki şirinlik, sadəlik, aydınlıq və ifadəlilik daha çox əsrlərdən bəri işlənərək cilalanan, cilalandıqca daha çox anlaşılan leksik vahidlər – xalis türk sözləri bağlıdır.

Bu yarımfishildə türk mənşəli sözlər leksik-semantik mənalara görə bölünmüş və təhlil edilmişdir. Belə ki, N.Kamalin şeir dilində işlətdiyi türk mənşəli sözlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır:

1.Məkan və zaman bildirən türk mənşəli sözlər:

a) Məkan bildirən sözlər: *orman, yol, yokuş, içəri, sol, sağ, geri, iç, iləri, orta, yukarı, uzak, aşağı, yurt, ev* və s. Məsələn: *İssız dağlar, kanlı dağlar, Dört yanı ormanlı dağlar; Salik olanlar bu yola. Selam vermez sağa sola ;* və s

b) Zaman bildirən sözlər: *geceleyin, akşamleyin, akşam, gece, yarın, dün, öğle, gün* və s.Məsələn: Her *gece* etmezdi enzar-i cihandan ihtifa; Mihr eğer yaklaşmadan şerm etmeseydi yanına; Başına *gece* takıp Ülker biçiminde çelenk; Çoban *yıldızı* olsa yaraşır keyifle oynaşım benim; Namık şaşkınlık *ışını* ile hasretimın gözü; Dostlar toplantısı kandilinin oyuğudur bu *gece* və.s

2. Bitki (fitonim) adları bildirən türk mənşəli sözlər: *tahıl, buğday, çiçek, çimen, ot, otlak, ağaç* və s. Onun gözəlləri vəsf edən, eləcə də təbiətin gözəlliyindən bəhs edən şeirlərində ərəb və fars mənşəli fitonimlər üstünlük təşkil edir: Benzemiş zer tar-i hattı kakül-ü *reyhanına*, Nur-u

¹ Yetiş K. Namık Kemal. İstanbul, 1976, s.32.

² Eyüboğlu K. On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve deyimler, İstanbul, 1975, s.329

hurşidin kararmak layik olmaz şanına; *Lale-i dağım* Kemal oldukça dilde şulebar, Andırır bağı Halil-i *gülüstan-i* hüsn ü aşık və s.;

3. Onomastik :*Ay, Güneş, kaya, dağ, taş, tepe, gök, yer* vahidlər və müxtəlif təbiət hadisələrini *yel, duman, gökkuşağı, hava, yağmur, yıldırım, ölüm, su* bildirən türk mənşəli sözlər: Issız *dağlar*, kanlı *dağlar*, Dört yanı dumanlı *dağlar*; Ağla, aşık, kanlar ağla, Coşkun *sular* gibi çağla; *Dağları, taşları* içine almış, Kabarmış kabarmış da donakalmış; Sizsiniz, ey milletin arslanları, Dökmeye yolunda hazır kanları və s.;

4. Geyim və onun hissələrini *kürk, ipek, etek, yaka, cep* və bəzək əşyalarını (*taş, hançer*) bildirən türk mənşəli sözlər: Vatanın bağına düşman dayadı *hançerini*, Yoğ imiş kurtaracak bahtı kara maderini və s.;

5. Qohumluq münasibəti bildirən *anne, baba, karı, kardeş, kız, erkek, nine* türk mənşəli sözlər: Demir yolu demirdendir, *Karının* hepsi birdendir; *Nine* koynunda uyurken çıktım, Geldim ama bu cihana bıktım v.s

6. Maddi-mədəniyyət, məişət əşyalarının adını bildirən *kab, iğne, ip, yatak, kaşık, kılıç, kamçı, bayrak* türk mənşəli sözlər: Kan ile *kılıçtır* görünen *bayrağımızda*, Can korkusu gezmez ovamızda dağımızda, *Top* patlasın atəşləri çevreye saçılsın, Cennet kapısı can veren dostlara açılsın və s.;

7. Kəmiyyət bildirən *bir, iki, biraz, beş, altı, on iki, birer, altışer, otuz, kırk, yüz bin* və s. türk mənşəli sözlər: Reji *biraz* çörçöp sattı. *Bir* akşam üstü top attı; Köşədə sahur yemeği, *yüz bin* altına dəğişmem; Müşterilər unutmayın: *İki* gün sonra bayramdır; Hepsinde *birer* ukap vardır və s.;

8. Keyfiyyət və əlamət bildirən *iyi, ulu, güzel, küçük, parlak, yorgun, kanlı, ters, büyük, kırmızı, kara* türk mənşəli sözlər: Geceyi görenlər zannedir guya, *Kara* kan *dalgalı* bir *ulu* derya; Zülmün köpeklerine kaldı gezdığın *hoş* görünüşlü kırlar və s.;

Nümunələrdən də göründüyü kimi, bir üslub içərisində tək və ya birləşmələr şəklində işlədilən bu cür söz və ifadələr şairin dilindəki bədiiliyin əsasını təşkil etməklə bərabər, həm öz-özlüyündə, həm də ümumilikdə zəngin əlamət və keyfiyyət qalereyasını yaradır; N.Kamalın şeir dilinin estetik keyfiyyəti barədə aydın fikir yürütməyə imkan verir.

9. Şəxs *ben, sen, o, biz, siz, onlar* və qeyri-müəyyən *kimisi, kim, birisi* əvəzlilikləri: Amalımız efkarımız ıqbal-i vatandır, Serhaddimize kala *bizim* hak-i bedendir. Osmanlılarız ziynetimiz kanlı kefendir, Kavgada şəhadetle bütün kam alırıq *biz*, Osmanlılarız can veririk nam alırıq *biz* və s.;

10. Sual *kim, ne, neden, niye* və qayıdış (*kendimizden*) əvəzlilikləri: *Kendimizden neden* olduk bu kadar ta meyas? Gidelim dadına, Allah için, ehl-i namus!; *Kim* görürse gerden-i zülfü siyahı boynuna, Toplanıp düşmüş sanır nuru ilahi boynuna; Hüsnünde bu itila nedendir, Mehtap yanında yasemindir; Haktan da yardım bekleriz, *Ne* utanmaz köpekleriz; Yok mudur meşverete milletin istidadı? *Kime* verdi bakınız devleti istibdadı! və s.;

11. İşarə *o, bu, şu* əvəzlilikləri: Ah! Yaktık *şu* mübarek vatanın her yerini, Saçtık eflake kadar dudunu, ateşlerini. Kapadı, gözde olanlar, çıkası gözlerini, Biz *o* yüksek yaratılıştā insanlarız ki yurtseverlikte, Bize mezar toprağı daha hoş gelir horluk toprağından və s.;

12. İş, hal-hərəkət, hadisə *çalışmak, çikarmak, kaçmak, toplamak, gelmek, dönmek* və s. bildirən türk mənşəli sözlər: Biz ol nesl-i kerim-i dude-i Osmaniyanız kim, Cihangirane bir devlet *çıkardık* bir aşiretten. Nümunələrdən aydın görünür ki, N.Kamalin şeir dilində digər nitq hissələri qədər istifadə etdiyi feillərin də yaratdığı rəngarəng uslubi çalarlar onun vəsf etdiyi maddi və mənəvi mənzərələri bir heykəl kimi dondurmamış, əksinə, tablo və səhnələri canlandırmışdır:

N.Kamalin şeirlərində işlənən köməkçi sözlər:

N.Kamalin leksikasında *çin, gibi, kadar, karşı, doğru, ötrü, göre, başka, önce, sonra, ile, -dek, taraf* və s. kimi qoşmalar müxtəlif hallana bilən sözlərə artırılaraq onlarda müxtəlif qrammatik mənalar (*müqayisə, fərqləndirmə, bənzətmə, zaman, məkan səbəb, məqsəd, istiqamət, vəziyyət, aidiyyət* və s.) yaratmışdır. Bu mənalar onların qoşulduqları hallar və həmin hallarda olan sözlərlə, birləşmələrlə birlikdə təzahür edir: Sabaha *doğru* toplar, hep birağızdan patlar; Bulunaydı seni bizler *gibi* üç tane seven, Yüzünə *taraf* barmaya kasdeyliyemezdi düşman; Senden *ötrü* ana yurt, Ben olurum bir aç kurt; Osmanlıdan *başka* kim derdine olur hekim?; Senin *ile* son defa buluşuruz sanırım; Sabahadek bitecek bu hain saldırlar; N.Kamalin şeirlərində işlənən qoşa sözlər:

N.Kamalin şeir dilində rast gəldiyimiz *yalan dolan, ölü ölüyü, taş toprak, kabarmış kabarmış, aman aman, yana yana* və s. bu kimi yazılan qoşa sözlər də danışq dilində işlənən, şeir dilinin çox işlənən sadə və leksik vahidləri ilə əlaqələndirən nitq vasitələridir: Silmedik bunca yetimin gözünün yaşını, *Taşa topraklara* sürdük o güzel başlarını; içine almış və s.

Yuxarıdakı nümunələrdə verilmiş türk sözləri qəzəl standartlarına sığmasa da, onların fonetik, leksik-qrammatik, eləcə də metaforik baxımdan türkcələşdiyi göz qabağındadır.

N. Kamalın şeir dilində türk ədəbi dili üçün işlək və ya arxaik hesab olunan bir çox söz və ifadənin dialekt və şivələrdə işləndiyi tərəfimizdən təsbit edildiyindən fars, ərəb mənşəli sözlərin türk mənşəli sözlərə nisbətən üstünlük təşkil etdiyi qənaətinə gəlirik.

I fəslin II yarımfəslı *“N.Kamalın şeir dilində işlənən ərəb-fars mənşəli sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri”* adlanır. Alınmalar tarixin məhsulu olsa da, “... xalqın tarixi ilə dilin möhkəm əlaqəsi dilin heç də bütün səviyyələrinə aid olmur. Belə ki, tarixin izi daha çox dilin lüğət tərkibində özünü göstərir”.¹

Ərəb və fars mənşəli sözlərin kəmiyyətə üstünlüyü uzun bir tarixi prosesin təbii nəticəsi olduğundan belə sözlərin xeyli hissəsi danışq dilindən əlavə, lüğət tərkibinin əsas hissəsinə də daxil olmuş, zəruri leksik vahidlərə çevrilmişdir: *alim, kadim, dünya, zarar, mezmun, mektup, muhabbet, şiir, şart, şahıs, dert, duvar, کنار, meyva, pencere, çan* və başqa sözlər dilin lüğət fondunda geniş yer almışdır.

Bu yarımfəsildə də alınma sözlər türk ədəbi dilində işlənmə dərəcəsi və əhatə dairəsinə görə müvafiq qaydada qruplaşdırılmış və onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinin spesifikliyi üzə çıxarılmışdır. II yarımfəslə dair əldə etdiyimiz nümunələr onu deməyə əsas verir ki, ərəb mənşəli sözlərin sayı fars mənşəli sözlərdən nəzərə cərpacaq dərəcədə çoxdur. Bu sözlərin türk dilində qədim zamanlardan müasir dövrə qədər mühafizə edilməsinin əsas səbəbi də məhz budur. N.Kamal da müasirləri İ.Şinasi, Ə.Hamid, M.Əkrəm və b. kimi hər şeydən əvvəl, türk ədəbiyyatını köhnə mövzu və forma qəlibindən çıxarmağa, öz əsərlərinə yeni məzmun və şəkil verməyə çalışır, qəliz osmanlı dilini sadələşdirirdi. Bu səbəbdən K.Akyüz, H.Dizdaroğlu, E.Tevfik, K.Sadi kimi ədəbiyyatşünasların N.Kamalın TənziMAT dövrü türk ədəbiyyatında əruz vəzninin müxtəlif formalarında gözəl nümunələr yaradan şair olduğunu dəfələrlə qeyd etmişdir.²

N.Dizdaroğlu yazır: “N.Kamal qeyd edirdi ki, bizim şeirimiz Baki, Nəfi, Nədiminin şeirlərinin dili deyildir. Bizim şeir dilimiz kəndlilərin, İstanbulda avam camaatın başa düşdüyü “şərqilər”, “üçləmələr”, “türkülər”, “deyişmələr” dilidir.”³

¹ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 2006, s.122.

² Akyüz K. Batı Tesirinde Türk Şiir Antolojisi, Ankara, 3.baskı, 1970, s.121.

³ Dizdaroğlu H. Namık Kemal: Hayatı, Sanatı, Eserleri, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1952, s. 78.

Bir şeyi də unutmamalıyıq ki, N.Kamalın şeirlərinin dilində alınma sözlər türk ədəbi dilinə mexaniki surətdə olaraq gətirilmiş vahidlər olmayıb, leksik-semantik, funksional-qrammatik baxımdan bu və ya digər dərəcədə mənimsənilmiş, poetik təfəkkürün bir neçə əsrlik təcrübəsinin məhsulu olan leksemlərdir: *Ziya dur ise evc-i rıfatından ıztıdır, Hicap etsin tabiat yerdə kalmış kabiliyyətdən. Biz ol nesl-i kerim-i dudu-i Osmanlıyanız kim, Muhammerdir serapa mayemiz hun-i şəhadətdən: /“Aydınlıq uzaq isə, böyüklüyünün çarəsizliyindən ötrüdür, qoy təbiət yerdə qalmış qabiliyyətdən utansın, biz elə böyük Osmanlı nəslilik ki, mayamız başdan-ayağa şəhid qanından qabardılmışdır”/.*

N.Kamalın şeir yaradıcılığında alınma sözlərin işlənmə dairəsi bəzi məqamlarla da diqqəti cəlb edir; şeirlərində alınma sözlərdən istifadə edərkən sözlər arasında ümumiləşdirmələr aparması, obyektiv həyatın real gerçəklikləri arasında əlaqələr quraraq hadisələrə düzgün qiymət verə bilmək bacarığı şairin tədqirəlayiq xüsusiyyətlərindəndir.

N.Kamalın şeirlərində işlənən Avropa mənşəli sözlərin xarakter etibarilə çox müxtəlif olub, özünəməxsusluğu ilə seçilir. Bu cəhətdən əldə etdiyimiz nümunələr əsasında N.Kamalın şeir dilində işlənən Avropa mənşəli sözlərin türk dilində işlənmə dairəsi və fəaliyyətinə görə iki qrupa ayrılması məqsədəuyğun sayılmışdır:

1. Gündəlik həyatda ailə-məişətdə işlənən Avropa mənşəli sözlər *gazete, pul, reji, gaz, mola* və s.: *Gazeteler yemek ister, Halka söz söylemek ister. Kapanmak var, a sultanım, Söylemeye yürek ister*

2. Müxtəlif sahələri *elm, sənaye, texnika, siyasət* və s.) əhatə edən Avropa mənşəli sözlər *reji, vapur, realist, restoran, revolyusyon, revaşöte, remiks, portre, portmane, portsigar* və s.: *Iftar vakti başlar döner, Reji bilmez tiryakiler, Ben keyfimi çattım ama, Arkadaşım bütün ister. Vapur karada geziyor* və s.

N.Kamalın şeir dili üzərində apardığımız tədqiqat bir daha göstərir ki, Avropa dillərindən alınan çox saylı leksemlər türk dilinin orijinallığına, müstəqil inkişaf etməsinə heç də xələl gətirməmiş; əksinə, dili zənginləşdirmişdir. Şairin şeirlərində yer tutan Avropa sözləri türk mənşəli sözlərinin heç birini sıxışdırıb çıxarmamış, əksinə, o sözlərin türk ədəbi dilində qarşılığı olmadığından Avropa sözləri şeirlərə xüsusi üslubi çalar və rəngarənglik vermişdir.

Dissertasiyanın II fəslinin “N.Kamalın şeir dilinin frazeologiyası” adlandırılması heç də təsadüfi xarakter daşımır. Müxtəlif zaman kəsiklərində frazeoloji vahidlərin araşdırılması həm də ayrı-ayrı şair və

yazıçıların yaradıcılığına müraciət etməklə mümkündür. Tənzimat dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Namiq Kamalın şeir dilinin frazeologiyasının araşdırılması da o dövrdəki türk dilinin milli xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. N.Kamalın şeir dilinin frazeologiyasının öyrənilməsi o zaman kəsiyində dildə gedən proseslərin (leksik-qrammatik, struktur-semantik) aşkara çıxarılması baxımından da çox önəmlidir. Tədqiqatın “N.Kamalın şeir dilinin frazeologiyası” adlanan II fəslə də müvafiq olaraq yarım-fəsil və yarım-bölmələrə bölünmüşdür.

II fəslin I yarım-fəslə “*Frazeologiyanın türkologiya və rus dilçiliyində tədqiqi tarixinə bir nəzər*” adlanır. Adından da məlum olduğu kimi, bu yarım-fəsilə frazeologizmlərin istər rus dilçiliyində, istərsə də türkologiyada “fazeoloji vahidlər”, “fazeoloji birləşmələr”, “tərkib hissələrinə bölünməyən söz birləşmələri”, “sabit söz birləşmələri”, “leksik söz birləşmələri”, “frazemlər” kimi bir çox terminlər adı altında öyrənilməsindən bəhs edilir və bu barədə bir çox alimlərin mülahizələrinə aydınlıq gətirilir.

II fəslin II yarım-fəslə “*N.Kamalın şeir dilində frazeoloji vahidlər, onların məna növləri və semantik xüsusiyyətləri*” adlanır. Namiq Kamalın şeir dilindəki bəzi frazeoloji birləşmələrin tərəfləri məcazlaşmış olduğundan ilkin mənasını itirmiş və yeni anlam qazananlardır: *abayı yakmaq* – gönül verip aşık olmak; *acı çekmek* – üzüntü içinde kalmak; *açığa çıkarılmək* – görevinə son verilmək; *bağrına taş basmak* – uğradığı zarara katlanmaq; *barut kesilmek* – çok kızmak; *cadu kazanı* – dedikodunun çok olduğu yer; *çalım satmak* – kurulup büyüklük taslamak; *dolavere çevirmek* – yalan, kötü iş yapmak və s.

N.Kamalın şeir dilindəki frazeoloji vahidlər üslubi keyfiyyətlərinə görə fərqləndiyi kimi, qrammatik xüsusiyyətlərinə görə də fərqlənir və müxtəlif qruplara ayrılır. Frazeoloji vahidlər cümlənin konkret bir üzvü vəzifəsini daşıyır: *Bizden kəlam-ı tünd işitir tünd söyleyen, Düşmez sual-i hasma mugayır cevabımız; Kimi vicdana dokundu kimi cism-ü cana, Zevk namıyle ne yaptım sa peşiman oldum* və s.

Sözlərlə frazeoloji vahidlərin əsas oxşar cəhəti onların məna növlərinə bölünməsidir. Bu baxımdan, N.Kamalın şeir dilindəki frazeoloji vahidləri onların məna növlərinə görə müxtəlif qruplara ayırmaq mümkündür. N.Kamalın şeirlərində eyni bir ümumi anlayışla bağlı olub, onun müxtəlif məna incəliklərini göstərən, bir-birindən fərqli üslubi keyfiyyətlər daşıyan çox sayda frazeoloji vahidlər (*fazeoloji sinonim*,

frazeoloji antonim, frazeoloji omonimlər) işlənir ki, bu da N.Kamal şeirlərinin üslub zənginliyini artıran başlıca cəhətlərdən biridir.

Məhz buna görə də II fəslin II yarımfəslinin I yarım bölümü “*N.Kamalin şeir dilindəki frazeoloji vahidlərdə çoxmənalılıq, omonimlik, sinonimlik və antonimlik*” adlanır. Onun şeir dilində də çoxmənalı sözlər eyni leksik mənaya bağlı olan, mənşəcə eyni nitq hissəsinə bağlı məcazlaşmış leksik vahidlərdir: *güzel fikir – güzel kız; sert taş – sert adam; baş kaldırmak (yaralarım baş kaldırdı – baş kaldırmış olaylar – yaralı başını kaldırıp baktı); yüksek dağ – yüksek zeka; çevirmek (arabacı teklifimizi geri çevirdi – atını geri çevirdi)* və s.

N.Kamalin şeir dilində çoxmənalı sözlərə bütün nitq hissələrində təsadüf etmək mümkün olsa da, isim, feil və sifətlər arasında onların daha çox olduğu görünür. Şairin sinonim frazeoloji birləşmələri eyni misralarda işlətdiyi misralarda sözün mənası obrazlı şəkildə aydınlaşdırılır və dəqiqləşdirilir. Məhz onların monolit birliyi, vəhdəti N.Kamalin şeir dilinə xüsusi üslubi dəyər qazandırmışdır. Məsələn, “*yada düşmək*” ifadəsi ilə “*yarpaq düşdü*” ifadəsini omonim birləşmə kimi götürmək olmaz. Lakin üz vermək (*uşağa üz vermə, ərköyün olar; Nə üz verdisə, gəlmədi*), başa vurmaq (*yaxşılığı başa vursan ayıb olar; işi başa vurub gələrəm*), ürəyi yanmaq (*susuzluqdan ürəyim yandı; vəziyyətimizə kimin ürəyi yanacaq*), söz vermək (*çıxış üçün söz verilirsə danış; Bilmədiyin işi gözüyumulu, söz verib öhdənə götürmə, oğlum*); *işə düşmək (əcəb işə düşdük; yeni yol işə düşüb, rahatlıqdır), cana gəlmək (Xəstə könüm gəldi cana; Bu laqeydlikdən can gəldim)* və s. bu kimi frazeoloji birləşmələr frazeoloji omonimliyin bariz nümunəsidir.

Əldə etdiyimiz faktik materiallar əsasında deyə bilərik ki, N.Kamalin şeir dilindəki frazeoloji antonimlər (*xoşu gəlmək – acığı gəlmək; üz ağartmaq – üz qaraltmaq; dil-dil ötmək – ağzına su almaq* və s.) işlənmə dərəcəsinə görə azlıq təşkil edir.

II fəslin “*N.Kamalin şeir dilində işlənən frazeoloji vahidlərin leksik-grammatik xüsusiyyətlərinə görə növləri*” adlanan III yarım fəslə 3 yarım bölümdən ibarətdir. N.Kamalin şeir dilinin frazeologiyası üzrə əldə edilən faktik materiallar frazeoloji birləşmə və ifadələri qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ümummorfoloji kateqoriyalar üzrə təsnif etməyin mümkünlüyünü üzə çıxarır.

Dilçilik ədəbiyyatında frazeoloji birləşmələrin nitq hissəsi üzrə bölünməsi artıq ənənə halını almışdır. Bu münasibətlə M.Mirzəliyeva yazır: “Digər dil vahidləri kimi frazeoloji vahidlər də nitqdə müxtəlif sözlərlə

qrammatik-semantik münasibətdə olur; leksik vahidlər kimi onlar da müəyyən qrammatik kateqoriyaların əlamətlərini daşıya bilər. Frazeoloji vahidin nitqdə işlənməsi zamanı onun mənsub olduğu leksik-qrammatik növ aşkar olur və onun hansı sözlərlə necə birləşməsi meydana çıxır. Müəllif daha sonra türk dillərinin oğuz qrupunda tədqiqat obyektini kimi götürdüyü frazeoloji vahidləri nüvə komponentinin leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə iki (*ismi və feili frazeoloji birləşmələr*) yerə bölür.¹

Bu əhəmiyyətə uyğun olaraq N.Kamalın şeir dilində müxtəlif modellər əsasında yaranan frazeoloji vahidlər də iki (ismi və feili frazeoloji) yerə bölünmüşdür.

II yarımfəsilin I və II yarım bölümləri üzrə aparılan tədqiqat feili frazeoloji birləşmələrin həm kəmiyyətinə, həm də rəngarəngliyinə görə N.Kamalın şeir dilinin frazeoloji lüğət tərkibində böyük üstünlüyə malik olduğunu göstərir.

Göründüyü kimi, vermek feili bir çox sözlərlə müxtəlif şəkildə əlaqəyə girərək *can vermek, önem vermek, yüz vermek, geri vermek* kimi müxtəlif mənalı frazeoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

N.Kamalın şeirlərində işlədilən frazeoloji birləşmələr türk dilinin bütün incəliklərini, bitkinliyini, bir daha üzə çıxarır, oxucunu düşündürməyə sövq edir. Frazeoloji birləşmələr oxucunun psixoloji inandırıcılığı güclü bədii-estetik təəssürat nəticəsində o dərəcəyə çatdırır ki, oxucu özünü cərəyan edən hadisələrin içərisində hiss edir: *Tende yaştan ziyadadır al kan, Söyleyen söylesin sen aldanma. Sen gidersen bütün helak oluruz*. Şair bu misralarda işlətdiyi frazeoloji birləşmələrdən, eyni zamanda nominativlik bildirən dil vahidi kimi də istifadə etmişdir. Həqiqətən də, frazeoloji birləşmələr sözlər kimi əşya, hadisə və hərəkətləri göstərir, müxtəlif anlayışları bildirir. Bu, əlbəttə ki, söz və söz birləşmələrin ümumiyyətlə, nominativlik bildirmə xüsusiyyətindən irəli gəlir: *Kimi vicdana dokundu kimi cism-ü cana, Zevk namiyle ne yaptımsa peşiman oldum; Pilevnede biz askeriz şanlıyız, Çatal yürekliyiz çifte canlıyız. Demir vücutluyuz ateş kanlıyız, Hem Osman Paşalı, hem osmanlıyız* və s.

N.Kamalın şeir dilində feili frazeoloji birləşmələrin geniş yer tutmasının əsas səbəblərindən birini də türk dilində mövcud olan xüsusi köməkçi feillərin (etmək, olmak, bilmek, kılmak, vermek, kalmak) çox geniş dairədə işlənə bilən sözlərlə frazeoloji əlaqəyə girə bilməsi kimi izah edirik. Statistik hesablamalar şeirlərdə *olmak* feili ilə düzələn altmış (60),

¹ Mirzəliyeva M.M. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı, Nurlan, 2009, s.157.

etmək feili ilə düzələn səksən beş (85) feili frazeoloji birləşmənin işləndiyini təsbit etmişdir.

II yarımfəslin III yarım bölümündə “*N.Kamalın şeir dilində işlədilən frazeoloji vahidlərin üslubi imkanları*”ndan bəhs olunur. N.Kamalın əsərlərində, xüsusilə də şeir dilində frazeoloji vahidlərdən istifadə etməsi, təbii ki, onu xalq dilinə çox yaxınlaşdırmışdır. Xalq danışığı dilinə məxsus təkrarolunmaz milli kolorit yaradan frazeoloji vahidlər onun şeirlərində ayrı-ayrı leksik vahidlərin poetik-ekspressiv ekvivalenti kimi çıxış edərək çox zaman bütöv bir mətnin aparıcı dayacağına çevrilmişdir.

Ədib bədii lövhələrin yaradılmasında frazeoloji vahidlərdən, onların üslubi imkanlarından bacarıqla istifadə edə bilmişdir. N.Kamal frazeologizmlərdən maharətlə istifadə etmiş, onların məna incəlikləri ilə hesablaşmışdır. Bu, ilk növbədə, N.Kamalın öz ana dilini gözəl bilməsi, onun zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olması, sözlərin məna calarlarını düzgün qiymətləndirə bilməsindən irəli gəlir. Bu xüsusiyyətlər şairin spesifik təxəyyül və təfəkkür tərzinin, onun sənətkarlıq sirlərinin, yaradıcılıq keyfiyyətinin əyani göstəriciləri olmaqla bərabər, həm də fərdi üslubunu meydana çıxaran atributlardır.

Komik effekt yaratmaq, satirik ifadələr işlətmək, duzlu yumor və şiddətli kinayə əldə etmək üçün də frazeoloji birləşmələr şair üçün bədi dil materialıdır: *Tramvayın hali budur, Vapur karada geziyor. Durak yerini unuttur, Gören bilmem ne seziyor* və s.

N.Kamalın şeir dilində işlədilən frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti ərəb-fars mənşəli alınmalardır: *Revnak dih-i feragat olur baht-ı tire ruz / Tale qarabaxt adama gündüzlük verib könlünü sakitləşdirər/; Diller ki cuş-i şevk ile şadabdır bu şeb / Köüllər kefin coşqusuyla təzədir bu gecə /; Her mevc-i nale hale-i mehtabdır bu şeb / Hər inilti dalğası ay ışığı halqasıdır bu gecə /* və s.

Göründüyü kimi, şair bəzən ərəb-fars sözlərindən istifadə edərək ənənəvi ədəbi dil normalarını pozur. Yəni, frazeoloji birləşmələrin hər hansı bir tərəfini dəyişir, ya da mövcud semantik məna və qrammatik quruluş əsasında yeni bir birləşmə yaratmağa səy göstərir. Frazeoloji birləşmələr öz potensial imkanlarını üzə çıxarmaqla yanaşı, həm də əşya və hadisələrin ən vacib mahiyyətini qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır:

Sen gidersen yine gitmez şerefin, Ah, Vatan Ka be midir her tarafın; Ziya dur ise evc-i rıfatinden ızırardır, Hicab etsin tabiat yerde kalmış kabiliyyetinden; /Aydınlık uzak ise yüceliğinin çaresizliğinden ötürüdür, Utanç duysun tabiat yerde kalmış yetenekten/.

N.Kamalin şeirlərində publisist pafos mühim ictimai-siyasi problemlərlə üzvi surətdə əlaqələndirilir. Belə anlarda yazıçı bədii dilini publisist dil üsurları ilə zənginləşdirməyə meyl göstərir. Siyasi-ictimai fikri bədii kəskinliklə vermək naminə o, bütün dil vahidlərini, eləcə də poetik frazeologiyani bu məqsəddə yönəldir. Məhz bu zaman N.Kamal şeirində işlənən frazeoloji ifadələr ictimai-siyasi məna kəsb edir, ədibin siyasi fikirlərini canlandıran xüsusi üslubi səviyyəyə qalxır: *Ben ki oldum zahm-i sevda- yi dehanından helak, Bağrımın kaniyle ahir la'l olur taşım benim* – Mənası: / *Ben ki ağzımın sevdasının yarasıyla ölüp gittim, Bağrımın kaniyle sonu kırmızı olur taşım benim* /; *Mahşeri Namık gezer sagar be-dest ü sine çak, Mest-i güstah-i ezeldir tab`-i ayyaşım benim* – Mənası: /*Mahşeri Namık gezer elinde kadeh göğsü açık, Ezelden beri sarhoştur sıkılmaz sarhoşum benim*/ və s.

N.Kamalin poetik dilində ən mənalı və yığcam ifadələr olan frazeoloji birləşmələr real və canlı təsvir yaratmaq məqsədilə epitet funksiyasında da çıxış edir: *Düşman İstanbul'a girdi bu da mı şan oldu, Memesinden dökülen süt yerine kan oldu* və s.

Leksik vahidlərdə olduğu kimi, N.Kamal poetik frazeologiyanın çoxmənalılığının mətn əhatəsində yaratdığı ifadəlilik imkanlarından da məharətlə istifadə etmiş, işlətdiyi frazeoloji birləşmələri münasib söz mühitinə salmağı bacarmışdır. N.Kamal frazeoloji vahidləri müxtəlif bədii mətnə uyğunlaşdırmış, başqa dil vahidləri əhatəsində dinamizm yaratmış və onlara rəngarəng yeni üslubi çalarlar qazandırmışdır:

Ey ehli-vatan, gel gidelim, şan günüdür bu! Zulüm açtı yine karşımıza kanlıalemler! Evladımızı, ehlimizi kırdaki ordu. Ağuş-i vefamızda tutup boğmaya kükrer və s.

Məlumdur ki, frazeoloji birləşmələrin zənginliyi şairin dil zənginliyindən irəli gəlir. N.Kamal türk dilinin bütün üslubi çalarlarına onların hərtərəfli ifadəlilik imkanlarına böyük sənətkarlıqla nüfuz etmək iqtidarına malikdir: *Her günaha bin azab-ı manevi çekmekteyim, Duzahı dünyada gördüm kendi vicdanımla ben; Çekmedim ömrümde zencir-i esaret barını, Kaydı-ı dünyadan müberrayım bilir dünya beni* və s.

N.Kamalin frazemlərindəki həyat hadisələrinin zənginliyini, əhatəliliyini öz bədii həllini tapmış ictimai-siyasi məsələlərin genişliyi və habelə müəllifin xalq dilinin incəliklərinə dərinlən bələd olması ilə izah edirik.

II fəslin IV yarımfəslə "N.Kamalin şeirlərində atalar sözləri, hikmətli sözlər və zərb-məsəllərin leksik-semantik və üslubi xüsusiyyətləri" adlanır.

Xalq hikmətinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı, tutarlı nitqin timsalıdır. Ayırı-ayrı şəxsiyyətlərin yaratdığı ifadə vasitələri xalq tərəfindən bəyənilməzsə, xalq dilində özünə yer tapa bilməz. Sənətkarın böyüklüyü onun dilə nə dərəcədə bələd olması, xalq dilindəki bədii vasitələrdən ustalıqla istifadə etmə bacarığı ilə ölçülür. Əsl sənət nümunələri yalnız xalqı zəminində yarana bildiyindən dilçiliyin tədqiqat obyektı olmadan da sevilir.

Atalar sözləri haqqında akademik V.A.Qordlevskinin fikirləri çox dəyərlidir. O, göstərir ki, "...xalq müdrikliyinin rəmzi olan bu ifadələr ana südü ilə birlikdə qana daxil olur, həyatın hər hansı sahəsindən söhbət gedərkən bunlardan istifadə edilir..."hər hansı bir türk üçün atalar sözü babalardan qalma ən qiymətli irs, xəzinədir...türklərin nəzərində din necə müqəddəsdirsə, atalar sözü də eləcə müqəddəsdir".¹

S.K.Karaalioğlu atalar sözlərinin atalarımızın dünyagörüşünü əks etdirən ümumi qaydalar olduğunu, bu dəyərli kəlmələrin dərin mənalı sözlərin içinə bütün bir həyatın fəlsəfəsini yerləşdirdiyini yazır.²

A.Kabaklı atalar sözünü belə səciyyələndirir: "Atalar sözü, doğruca ağıl və məntiqimizə görə səslənir. Hər biri bir dünyagörüşünü və həyat tərzini əhatə edir. Bunlar yüzlərcə dəfə sınıanmış həqiqətləri ifadə edir. Buna görə də onları yalanlamaq və çürütmək olmaz".³

N.Kamalın şeir dilində də frazeoloji vahidlərə sadə və mürəkkəb cümlə şəklində təsadüf edilir. Bu yarımfəsillə əlaqədar aparılan tədqiqat sadə cümlələr şəklində olan atalar sözlərinin mürəkkəb cümlələr şəklində olan atalar sözlərindən sayca çox olduğunu deməyə əsas verir. N.Kamal yaradıcılığında sadə cümlələr şəklində olan atalar sözləri cütlərkibli və təkterkibliyə.

Cütlərkibli cümlələr şəklində olan atalar sözləri aşağıdakı quruluşa malikdir: a) xəbəri adlardan ibarət olanlar: *Gecenin hayrından sabahın zararı daha iyidir; Siyahın üstünə renk yok; İş insanın aynasıdır; Ayağı yürüyən baştırır* və s.;

b) xəbəri feildən ibarət olanlar: Belə atalar sözü xəbəri adlardan ibarət atalar sözünə nisbətən N.Kamalın şeir dilində çoxluq təşkil edir: *Ay,*

¹ В.А.Гордлевский. Из истории османской пословицы и поговорок. «Избранные сочинения», т.2. М.,1961, с.261

² Karaalioğlu S.K. Türk Edebiyatı Tarihi-II, İnkılap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1978, s.123.

³ Kabaklı A. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1980,s.526.

yıldız göge yakışır; Zelil adam tamahkar olur; Kediler gidince fareler bey olur və s.;

c) xəbəri feilin inkar formasında olanlar: *Kavgada kılıç ödünc verilməz; İki canbaz bir iptə oynamaz; Herkes atar ama vuramaz; Mayasız yoğurt çalınmaz və s.;*

ç) xəbəri müxtəlif zamanlarla ifadə olunanlar: *iğnesini düşürən yere bakar* (qeyri-qəti gəl. zaman); *Gökte ararken yerde buldu* (keçmiş zaman); *Yapışıyorsan büyük halkaya yapış* (indiki zaman) və s.;

d) həmcins üzvlü sadə cümlə şəklində olanlar: *Besle kargayı, oysun gözünü; Baş kes, yaş kesme və s.;*

Cüttərkibli cümlələr şəklində olan atalar sözünün bütün bu növləri əksəriyyətilə üçüncü şəxsin təkini, bəzi hallarda isə üçüncü şəxsin cəmini və ya ikinci şəxsin təkini ifadə edir. Bununla belə burada ifadə olunan şəxs anlayışı qeyri-müəyyən xarakterə malikdir. Təktərkibli cümlələr şəklində atalar sözü həmişə təktərkibli geniş cümlə şəklində formalaşır. Məsələn: *Her zaman şaban, bir kez Ramazan; Asil azmaz, bal kokmaz; Kör kör, gör gör; Tarlaya şaban, sürüye çoban və s.*

Əldə olan faktik materiallar əsasında N.Kamalın şeir dilində işlənmiş atalar sözlərinin forma və məzmununa görə də bir neçə qrupa bölünməsi zəruri sayılmışdır.

II fəslin son VI yarımfəsli “*N.Kamalın yaratdığı hikmətli sözlər*” adlanır. N.Kamalın şeirlərində hikmətli sözlərə geniş yer verilmişdir. Onun millət, hürriyyət, vətən, azadlıq motivləri yaradıcılığının əsas mövzunu təşkil edir; xalqına aşılıdığı fikirləri hikmətamiz şəkildə öz ifadəsini aşağıdakı kimi tapmışdır: *Sakın sözüne inanma, Yüz verirse de aldanma; Gönlü bir sendedir sanma, Yare itimad olunmaz; Bize gayret yakışır, merhamet Allahındır və s.* Bu cür hikmətamiz sözlərdən istifadə etməklə şair xalqı həqiqəti görməyə çağırmış, dəyərli məsləhətləri ilə xalqına yararlanmağı qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdur: *Yüksel ki, yerin bu yer değildir; Dünyaya geliş hüner değildir və s.* N.Kamalın yaratdığı hikmətli sözlər oxucuda onun yaşadığı dövrün tarixi və siyasi havası haqqında aydın təəvvür yaradır.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

1. Hər şeydən öncə onu qeyd edək ki, Namiq Kamalın əsərlərinin dili sələflərinin və müasirlərinin dilindən xeyli sadədir. Bu sadəlik onun şeir dilində özünü daha çox göstərmişdir. Tədqiqat zamanı apardığımız statistik hesablamalar N.Kamalın bütün növ əsərlərinin dilində beş minə yaxın (5000) leksemin işləndiyini göstərir: bunlardan dörd yüz əlli altısı (456)

xüsusi isimdir. Alınma sözlərin miqdarına gəlincə isə, bunlardan doqquz yüz səksən yeddi (987) söz alınma olub, onlardan iki yüz iyirmisi (220) fars mənşəli, yüz iyirmi üçü (123) ərəb mənşəli, on beşi (15) ərəb və fars sözlərindən düzələn qarışıq mənşəli düzəltmə sözlər, yüz qırx altı (146) leksem isə Avropa mənşəlidir.

2. N.Kamalın şeir dilinin lüğət tərkibi üzərində aparılan tədqiqat leksikada türk mənşəli sözlərin qeyri-türk mənşəli sözlərdən az işləndiyini faktını ortaya çıxardı ki, bunu da hər şeydən əvvəl, o dövrün ənənəvi xususiliyətindən irəli gələn əlamət kimi qəbul edirik.

3. N.Kamalın şeir dilində türk ədəbi dili üçün işlək və ya arxaik hesab olunan bir çox söz və ifadənin dialekt və şivələrdə işləndiyi tərəfimizdən təsbit edildiyindən fars, ərəb mənşəli sözlərin türk mənşəli sözlərə nisbətən üstünlük təşkil etdiyi, Avropa mənşəli sözlərin az yer tutduğu, N.Kamal yaradıcılığında Vətən sevgisi və qəhrəmanlığı tərənnüm edən şeirlərin daha çox işləndiyi qənaətinə gəlirik.

4. N.Kamalın şeir dilində işlənən bəzi türk sözlərinin çağdaş türk dilində, eləcə də Müasir Azərbaycan dilində arxaikləşdiyi, bəzilərinin isə dialektlərdə öz işləkliyini mühafizə edilərək saxladığı müəyyənləşdirilmişdir.

5. N.Kamalın şeir dilinin frazeologiyası üzrə əldə edilən faktik materiallar frazeoloji birləşmə və ifadələri qrammatik xüsusiyyətlərinə görə ümummorfoloji kateqoriyalar üzrə təsnif etməyin mümkünlüyünü üzə çıxarır; N.Kamalın şeirlərində frazeoloji sinonimliyin əksinə olaraq, frazeoloji omonimlik yox dərəcəsindədir; frazeoloji antonimlərə isə az sayda təsadüf edilir.

6. N.Kamalın poeziyasının frazeologiyası üzərində aparılan tədqiqatın faktik materialları feili frazeoloji ifadələrin yaranmasında köməkçi adlar altında öyrənilən bir sıra feillərin fəal iştirak etdiyini deməyə əsas verir. Statistik hesablamalar da şeirlərdə *olmak* feili ilə düzələn altmış (60), *etmek* feili ilə düzələn səksən beş (85) feili frazeoloji birləşmənin işləndiyini təsbit etmişdir.

7. Feili frazeoloji birləşmələr həm kəmiyyətinə, həm də rəngarəngliyinə görə N.Kamalın şeir dilinin frazeoloji lüğət tərkibində böyük üstünlüyə malikdir. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Namiq Kamalın şeirlərində somatik (bədən) üzvlərin iştirakı ilə yaranmış feili frazeoloji birləşmələr digər frazeoloji birləşmələrdən daha çoxdur.

8. N.Kamalın şeir dilində işlənən frazeoloji vahidlərin tərəfləri məcazlaşmış olduğundan ilkin mənasını itirmiş və yeni anlam qazanmışdır:

Abayı yakmaq-gönül verip aşık olmak, acı çekmək-üzüntü içinde olmak, açığa çıxarılmaq-görevinə son verilmək, bağrına taş basmaq-uğradığı zarara katlanmaq, barut kesilmək-çok kızmək, cadu kazanı-dedikodunun çox olduğu yer, çalım satmaq-kurulup büyüklük taslamak, dolavere çevirmək-yalan, kötü işlər etmək, faka basmaq-yalan konuşmaq, aldatmaq, fındıkkurdu-canlı, hareketli kadın, fink atmaq-gezip keyfince eğlenmək, papucu dama atılmək-itibarını kaybetmək, pancar kesilmək-yüzü kızarmək, utanmaq, taş çıkarmək-herhangi bir işte başkasına üstün olmak və s.

9. N.Kamal frazeologizmlərdən məharətlə istifadə etmiş, onların mənə incəlikləri ilə hesablaşmışdır. Bu, ilk növbədə, N.Kamalin öz ana dilini gözəl bilməsi, onun zəngin lüğət tərkibinə yaxşı bələd olması, sözlərin mənə calarlarını düzgün qiymətləndirə bilməsindən irəli gəlir.

10. N.Kamalin əsərlərində atalar sözlərinin, hikmətli sözlərin, zərb-məsəllərin öyrənilməsi bir tərəfdən ədibin yaradıcılıq xüsusiyyətləri ilə daha geniş tanış olmaq, digər tərəfdən ədəbi dil tarixinin tədqiqi üçün çox əhəmiyyətlidir. N.Kamalin şeir dilində hikmətli sözlər böyük rol oynayır; statistik hesablamalar onun şeir dilinin 60%-nə qədərini hikmətli sözlərin təşkil etdiyini göstərir; zərb-məsəllərə N. Kamalin şeirlərində az sayda rast gəlinir.

Tədqiqatın məzmunu aşağıdakı çap olunmuş tezis və elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. N.Kamalin “İntibah” romanında vasitəsiz və vasitəli nitqin ifadə üsulları. « Dil və ədəbiyyat », №3(25), Bakı, 1999, s.12-15.

2. N. Kamalin Türk dili haqqında fikirləri. Tağıyev oxuları, BSU, Bakı, 2004, s.109-111.

3. Azərbaycanda N.Kamalin əsərlərinin etkisi. Türk Dünyası: “Azərbaycan və Türkiyə” mövzusunda Beynəlxalq simpozium materialları, Bakı, 2004, s.122.

4. N.Kamalin yaradıcılığında alınma sözlər. Elmi xəbərlər. ADU, Bakı, 2005, s.85-87.

5. N.Kamalin şeirlərində frazeoloji birləşmələrin qrammatik təsnifatı. “Filologiyanın aktual problemləri” adlı Elmi-praktik konfransın materialları, Sumqayıt, 2007, s.35-37.

6. N.Kamal şeirlərində alınma sözlər. “Dil və ədəbiyyat” jurnalı № 2 (56), Bakı, 2007, s.34-37.

7. Namık Kemal'in dili ve üslubu üzerine. 2. Uluslararası Türk dili ve Edebiyatı Sempozyumu (Dil ve Üslup incelemeleri) İsparta, 2011, s.638-643.

8. N.Kamalın şeirlərində hikmətli sözlərin zənginliyi. Tağıyev oxuları, BSU, Mütərcim, Bakı, 2011, s.321-329.

9. Слова тюркского происхождения в лексике Намиг Камалы. Вестник Каз. НУ им. Аль-Фараби (серия филология) № 4, Алматы, 2011, s.105-110.

10. Язык поэзии Намига Камала. Международная научно-теоретическая конференция «Совр.тренд.филологии. к посвящению 80-летию со дня рождения языковеда-тюрколога, доктора филологических наук, проф. Томонова Мархабата Томоновича. Алматы, s. 118-120.

11. Türk yazıçı və şairi Namiq Kamalın əsərlərində ərəb-fars sözləri. Şərqşünas-alim prof. Mübariz Əlizadənin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Şərq filologiyasının aktual problemləri” mövzusunda elmi konfransın materialları, Bakı, 2011, s.104-106.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н.КАМАЛА

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена лексико-семантическому анализу произведений Н.Кямала, здесь впервые рассмотрена с точки зрения языкознания роль и место в литературе Танзимат (Реформ) Н. Кямала, а также лексика его поэтического языка.

Диссертация состоит из Введения, двух глав, заключения и списка использованной литературы. В первой главе определены лексемы бытового характера в поэтическом языке Н. Кямала, которые были сгруппированы, соответственно, в определённые разделы. В процессе исследования по статистическим данным были выявлены около пяти тысяч (5000) используемых лексем: среди них - четыреста пятьдесят шесть (456) - имена собственные. Девятьсот восемьдесят семь (987) - заимствованные, из них - двести двадцать (220) - персидского происхождения, сто двадцать три (123) – арабского происхождения, пятнадцать (15) – смешанные производные слова, образованные из арабских и персидских слов, сто сорок шесть (146) - лексемы европейского происхождения .

Вторая глава посвящена фразеологии произведений Н. Кямала. Здесь были определены виды значений фразеологических единиц, их многозначность, омонимы, синонимы и антонимы. Смысловые оттенки слов Н. Кямала были детально рассмотрены и оценены, его великолепное знание родного языка, его богатство литературного языка, выраженное насыщенностью словарного запаса, эти особенности его поэтического специфического воображения и представления, его профессиональные секреты мастерства, творческие качества, которые представлены наглядно, в том числе его индивидуальный стиль выделяются посредством выявления наружу всех атрибутов его творчества

В заключении диссертации на основе лексико-семантического анализа произведений Н.Кямала научные выводы исследования были обобщены конкретными фактами.

LEXICAL AND SEMANTICAL ANALYSES OF N. KAMAL PLAYS

SUMMARY

In the presented thesis devoted to the N. Kamal's plays and their lexical and semantical analyses, the place in reform literature and his lexis in poetry language have firstly been investigated from the point of view of linguistics.

The presented thesis consists of two chapters, a conclusion and the list of bibliography. In the "introduction", the actuality of the theme is being based, the aim and object of investigation is appointed, the sources and object of investigation, its theoretical and practical importance is shown and the information about the structure, the results and approbation of the investigation is given as well.

In the first chapter the structure of word (lexems) in poetry language is originally determined and they differently grouped. The statistics carried out during the investigation shows that there are nearly five thousand words (lexems) used in the plays of N. Kamal as well. Four hundred and fifty six (456) of them are proper nouns. Nine hundred and eighty seven (987) are borrowed words and two hundred and twenty (220) of them are Persian origin, one hundred and twenty three (123) are Arabic origin and one hundred and forty (140) words (lexems) are of European origin.

The second chapter is dedicated to the phraseology of N. Kamal's plays. At the same time phraseological items according to the lexical and grammatical features are divided into various kinds and their phraseological opportunities are given with different examples as well. The proverbs in Kamal's poetry language, their lexical and semantical features are attentively looked through and their syntactic features are shown as well.

N. Kamal had great experience about estimating the meaning of words properly and it comes out from his creative features and abilities. At the end of the thesis the scientific of Namig Kamal's poetic language on lexical and semantical analyses are generalized on concrete facts.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

ХАЯЛА МИРАЛАМ кызы ВЕЛИЕВА

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ
ПРОИЗВЕДЕНИЙ Н.КАМАЛА**

5710.01 – Тюркские языки

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2015

